

## СПЕЦІАЛЬНЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВІЙ ЧАСТИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА: (РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

Хряпінський П.В., к.ю.н., доцент

*Запорізький національний університет*

У статті досліджується запровадження та розвиток спеціального звільнення від кримінальної відповідальності в Особливій частині кримінального законодавства УРСР.

*Ключові слова: вчинення злочину, позитивна посткримінальна поведінка, звільнення від кримінальної відповідальності.*

Хряпинский П.В. СПЕЦИАЛЬНОЕ ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ОСОБЕННОЙ ЧАСТИ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА (СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД) / Запорожский национальный университет, Украина

В статье исследуется внедрение и развитие специального освобождения от уголовной ответственности в Особенной части уголовного законодательства УССР.

*Ключевые слова: совершение преступления, позитивное постпреступное поведение, освобождение от уголовной ответственности.*

Khriapinskiy P.V. A SPECIAL EXEMPTION FROM LIABILITY IN THE SPECIAL PART OF CRIMINAL LAW (SOVIET PERIOD) / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The paper investigates the introduction and development of a special exemption from criminal liability in the Special Part of the criminal legislation of URSR.

*Key words: crime, positive postprapunoe behavior, exemption from criminal liability.*

Сучасні тенденції розвитку Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) у якості одного з пріоритетних напрямків вдосконалення цієї частини КК визначають запровадження спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності спрямовані на запобігання тяжким та особливо тяжким злочинам, що є складними у виявленні, розкритті та розслідуванні. Вони жорстко прив'язані до ознак певного злочину. Суспільна корисність позитивної посткримінальної поведінки за цих умов полягає в припиненні певного злочину, добровільному повідомленні про його вчинення, самовикритті та викритті інших осіб, що одноосібно або у співучасті вчинили злочин, вилученні з незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, вогнепальної чи холодної зброї, вибухових речовин, бойових припасів тощо, поверненні до державних фондів податків, зборів, обов'язкових платежів та сплату фінансових санкцій тощо, сприянні в розкритті вчинених злочинів. Впливаючи таким чином на індивідуальну та загальну правосвідомість з метою запобігання злочинності.

Для того, щоб цілісно уявляти цей напрямок розвитку Особливої частини КК та його соціально-правові наслідки, необхідно ретельно дослідити історії розвитку спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності в радянський період, протягом якого впроваджувалися та удосконалювалися певні різновиди цього виду позитивної посткримінальної поведінки

Проблематику спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності досліджували українські та російські правники, серед них: Х.Д. Алікперов, Ю.В. Баулін, А.А. Вознюк, М.В. Григор'єв, О.С. Козак, О.В. Наден, Ю.А. Пономаренко, В.П. Тихий, Е.С. Тенчов, Г.О. Усатий, Н.Б. Хлистова та інші. Натомість питання історичного аспекту розвитку спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності в радянські часи висвітлені поверхово та потребують доопрацювання.

У якості невирішених раніше аспектів загальної проблеми спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності визначено історичні соціально-правові передумови та підстави впровадження такого звільнення в разі здійснення комплексу позитивної посткримінальної поведінки винною особою.

Тому доцільно дослідити історичні передумови запровадження спеціального звільнення від кримінальної відповідальності в разі здійснення особою, яка вчинила злочин, певного комплексу позитивної посткримінальної поведінки.

Зі встановленням на теренах сучасної України радянської влади боротьбі зі злочинністю завжди приділялося багато уваги. Декрети радянської влади безпосередньо спрямовувалися

проти «анархії п'яниць, хуліганів, саботажників, спекулянтів, інших контрреволюційних елементів», котрих пропонувалося «віддавати під революційний суд й нещадно карати з усією суворістю пролетарсько-селянсько-солдатської влади». Разом із тим, значна роль у справі боротьби із злочинністю «простого люду» надавалася незастосуванню реального покарання у вигляді позбавлення свободи, вимагалася збільшувати відсоток умовного засудження та громадського осуду, замінювати позбавлення свободи примусовою працею вдома, тюрму – виховними закладами, запроваджувати громадські суди «для відомих категорій в армії й серед робітників» [1, 174].

Характерно, що перші спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності та (або) покарання з'являються за відсутності кодифікованого кримінального законодавства. Загальновідомо гостре неприйняття радянською владою хабарництва. Її лідер В.І. Ленін вимагав: «...тотчас, с демократической быстротой, внести законопроект, что наказание за взятку (лихоимство, подкуп, сводка для взятки и т.д. и т.п.) должно быть не ниже десяти лет тюрьмы и, сверх того, десяти лет принудительных работ» [1, 306]. Й вже 8 травня 1918 р. на засіданні РНК був прийнятий Декрет «Про хабарництво», у якому за отримання хабара встановлювалося мінімальне покарання у вигляді позбавлення свободи на строк не менше п'яти років, з примусовими роботами на той самий строк. У ст.6 цього декрету встановлювалося, що від кримінального переслідування за дачу хабара посадовій особі звільняється особа, котра добровільно зробила заяву про дачу нею хабара судовим органам протягом трьох місяців з дня видання цього декрету [2]. У подальшому згадана заява не обмежувалася будь-яким строком. Так, у ст.4 Декрету РНК від 16 серпня 1921 р. «Про боротьбу з хабарництвом» встановлювалося, що «особа, яка дала хабар, не карається, якщо вона своєчасно зробить заяву про вимагання хабара або сприяє розкриттю справи про хабарництво» [3].

Не менш актуальною на ті часи була боротьба з дезертирством, що набуло в Червоній Армії великих розмірів й не могло не турбувати радянську владу. У постанові РРiCO від 25 грудня 1918 р. «Про дезертирство» зазначалося: «Не зупиняючи початої боротьби з дезертирством, прийняти заходи для того, щоб ті дезертири, котрі протягом двотижневого строку з дня опублікування особливого наказу з'являться до військових властей, були б звільнені від покарань, при обов'язковому одначе зарахуванні тих, хто добровільно з'явився з відлучки до особливого переліку, з тим, щоб у випадках нових порушень революційного обов'язку, вони піддавалися законній карі в її вищій мірі, порівняно з винними в тих самих проступках та злочинах іншими солдатами Червоної Армії [4]. Розвила зазначене спеціальне звільнення від покарання дезертирів постановою РРiCO від 3 червня 1919 р. «Про заходи щодо викоренення дезертирства». У ній надавалася можливість усім тим, хто ухиляється від мобілізації та дезертирували з армії, спокутувати свій злочин добровільною явкою до найближчого волосного, уїзного або міського комісаріату з військових питань (ст.1). Ті, хто добровільно з'явився протягом семи днів із дня опублікування на місцях цієї постанови, звільнялися від суду і покарання за ухилення від мобілізації та дезертирства (ст.2). Ті ж дезертири, які не з'явилися протягом вказаного строку, підлягають суворому покаранню, включаючи страту (ст.3) [5]. Необхідно відзначити, що радянська влада стимулювала добровільне повернення дезертирів й шляхом видання актів про амністію. Так, у п.4 постанови ВЦВК від 5 листопада 1919 р. «Про амністію до 2-ої річниці Жовтневої революції» передбачалося звільнення від покарання всіх дезертирів та тих, хто ухиляється від мобілізації, якщо вони добровільно з'являться до органів влади не пізніше 25 листопада 1919 р., а також у ст.10 постанови НКЮ «Про порядок застосування амністії, присвяченої 3-й річниці Жовтневої революції» допускалося звільнення від особистого і майнового покарання всіх тих дезертирів, хто протягом семи діб з моменту оголошення про це місцевою владою добровільно з'явиться для зарахування на військову службу [6]. Х.Д. Алікперов обгрунтовано звертає увагу, що в роки Громадянської війни 1918-1921 рр. спеціальні види звільнення від покарання мали велике значення у боротьбі з поширеними проявами дезертирства в Червоній Армії [7, 41-42]. Є.С. Тенчов також зазначає, що запобігання випадкам дезертирства шляхом проголошення звільнення від кримінального покарання дезертирів, котрі покаялися, виявилось у ті роки досить успішним та таким, що зумовило використання подібних заходів для збору зброї, котра в значній кількості незаконно зберігалася населенням [8, 9].

Успішна боротьба з дезертирством шляхом проголошення некараності тих із них, хто добровільно у визначений строк з'явився до органів влади, надихнула на використання тих

самих заходів у боротьбі з незаконним зберіганням зброї, бойових припасів, що у великій кількості зберігалося в населення. У зв'язку з цим В.І. Ленін писав: «Якщо ми змогли багато чого й дуже багато чого (у найкращих губерніях) зробити переконанням, вдалою агітацією, доцільним підходом щодо добровільного повернення дезертирів у Червону Армію, то також багато, якщо не більше, можливо і слід зробити щодо добровільного повернення зброї» [9, 50]. Ще 21 березня 1918 р. встановлювалася сувора кримінальна відповідальність за зберігання приватними особами усілякої зброї. Наказувалося всім негайно здати зброю, бомби, гранати та вибухівку, що незаконно в них зберігалася. Разом із тим, кримінальні справи про незаконне зберігання зброї, у випадках її добровільної здачі органам влади, відкликалися з провадження революційних трибуналів та місцевих народних судів із притягненням винних до адміністративної відповідальності. У подальшому ця норма була розвинута в Декреті РНК від 17 жовтня 1921 р. «Про порядок ревізії і конфіскації майна приватних осіб та товариств», де в п.10 передбачалося, що особи, які добровільно здадуть у термін, встановлений відповідними органами, наявну в них зброю, вибухові речовини, військово знаряддя, звільняються від кримінальної відповідальності [10]. Є підстави вважати, що саме цим Декретом радянський законодавець уперше використовував термінологічне словосполучення «звільнення від кримінальної відповідальності».

Перший КК Української РСР 1922 р., як відомо, не був результатом правотворчості українського законодавця, тому що більша частина норм Особливої частини була перенесена з КК РРФСР 1922 р. В Особливій частині цього КК був лише один вид звільнення від покарання, що передбачався в ч.4 ст.114 КК: «Особа, яка дала хабара, не карається лише в тому випадку, якщо своєчасно зробить заяву про вимагання хабара або здійснить сприяння розкриттю справи про хабарництво. У протилежному випадку вона карається позбавленням волі на строк до трьох років» [11]. Не набагато розвинув цей інститут й КК УРСР 1927 р. Непоступливістю вирізнялась його норма про звільнення від покарання хабародавця. На відміну від аналогічної норми КК УРСР 1922 р., де звільнення від покарання було імперативним, обов'язковим для суду, звільнення від покарання хабародавця в ст.106 цього кодексу мало необов'язковий, дискреційний характер. На цю обставину посилаються укладачі КК, які зазначали, що суд за наявності у справі умов, передбачених у примітці до ст.106, може звільнити від заходів соціального захисту як хабародавця, так і посередника, але не зобов'язаний до цього законом [12]. Звертає на увагу, що умовою звільнення осіб від кримінальної відповідальності за дачу хабара, було: а) покладення на них обов'язку доведення, що по відношенню до них мало місце вимагання хабара або б) якщо добровільним і своєчасним повідомленнями вони здійснять сприяння розкриттю справи про хабарництво.

Якісно новий етап розвитку вітчизняного законодавства започаткував Кримінальний кодекс Української РСР 1960 р. Його прийняттю передувала кодифікація Загальної частини кримінального законодавства у вигляді Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р., що регламентували найважливіші питання кримінально-правової політики. Уперше в практиці радянського законотворення на рівні кодифікованого нормативного акта був задіяний термін «звільнення від кримінальної відповідальності». Зазначене зумовило посилення наукового інтересу та активізацію досліджень проблем кримінальної відповідальності та звільнення від неї.

На момент набуття чинності Кримінальні кодекси радянських республік 1960-1961 рр., у тому числі й КК Української РСР 1960 р., мали лише по одній нормі в Особливій частині, що передбачала спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності за зраду Батьківщині у випадках, коли громадянин СРСР, завербований іноземною розвідкою для проведення ворожої діяльності проти СРСР, на виконання отриманого злочинного завдання ніяких дій не вчинив та добровільно заявив органам влади про свій зв'язок з іноземною розвідкою. Ці норми текстуально були тотожними в усіх КК радянських республік, оскільки черпали свої витoki із загальносоюзного Закону від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», у який Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1960 р. «Про доповнення статті 1 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини» був запроваджений припис про непритягнення громадянина СРСР до кримінальної відповідальності за вищезгаданих підстав [13/1, 152; 13/2, 155]. Утім, вже наприкінці 80-х рр. минулого сторіччя Особлива частина КК вже містила шість видів спеціального звільнення від кримінальної відповідальності. Наявність спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності в

ч.2 ст.56 «Державна зрада» та ч.3 ст.57 «Шпигунство» пояснювалася використанням державою стимулюючого впливу на відповідних осіб, щоб уникнути завдання значно більшої шкоди суверенітету, територіальній недоторканності, обороноздатності, державній безпеці УРСР у період «холодної війни», надавало можливість запобігти настанню особливо-небезпечних наслідків для держави, ефективно вести профілактичну роботу в цьому напрямі. Так, у ч.3 ст.57 КК зазначалося: «Звільнюється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, але добровільно припинила злочинну діяльність і повідомила органам влади про вчинене, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернене нанесення шкоди інтересам Україні». На самовикриття і викриття осіб, котрі отримали хабара, підвищенню ефективності боротьби кримінально-правовими засобами з хабарництвом спрямовувався спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності ч.3 ст.170 КК, у якому зазначалося, що особа, яка дала хабар, звільнюється від кримінальної відповідальності, якщо відносно неї мало місце вимагання хабара або після давання хабара вона добровільно заявила про те, що сталося. З огляду на надвисоку латентність хабарництва існування цієї норми було виправданим і ефективним засобом боротьби з хабарництвом [14, 123-124].

У 1987 р. Особлива частина КК була доповнена спеціальними видами звільнення від кримінальної відповідальності, що стимулюють осіб, які вдаються до незаконного придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів чи вживають їх, зупинитися, щиросердно заявити правоохоронним органам чи лікареві про те, що трапилося. Так, у ст.229-10 КК встановлювалось: «Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини і вказала джерело їх придбання чи сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільнюється від кримінальної відповідальності за їх незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина 1 статті 229-1, частина 1 статті 229-6, стаття 229-8 цього Кодексу)». Також звільнялась від кримінальної відповідальності за незаконне вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання вжитих наркотичних засобів або психотропних речовин (частина 1 статті 229-6) особа, яка добровільно звернулася до медичного закладу і розпочала лікування від наркоманії [15, 225].

Поява значної кількості спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності викликала велику зацікавленість з боку правників. Дослідники не були одностайними щодо юридичної природи спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Правники того часу зв'язували їх зі «спеціальними випадками добровільної відмови» [16, 437]. Так, А.А. Тер-Акопов визначав спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності за зраду Батьківщині як «специфічну форму добровільної відмови від доведення злочину до кінця» [17, 81]. Інші юристи вважали, що правова природа спеціального звільнення від кримінальної відповідальності єдина і віддзеркалює «не що інше, як дійове каяття» [18, 123]. Треті дослідники заперечували як першу, так і другу точки зору, і вказували, що це звільнення є «єдиним інститутом звільнення, що спеціально вказаний у законі» [19, 35]. Зрозуміло, що всі вищевказані погляди базувалися на радянському кримінальному законодавстві і не могли враховувати сучасних новел у вигляді окремого розділу Загальної частини КК «Звільнення від кримінальної відповідальності», гуманізації кримінальної відповідальності у вигляді значного розгалуження спеціальних видів звільнення, що передбачені в Особливих частинах КК. Усталеною є тенденція до поширення спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Тільки за роки дії чинного КК їх кількість збільшилась на 25% (з 14 до 18 спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності).

З перших років свого існування радянська влада запроваджує систему спеціальних видів звільнення від кримінального покарання та (або) відповідальності, котра спрямована, насамперед, на припинення злочинної діяльності проти молоді держави, викриття тяжких та особливо тяжких злочинів проти радянської влади, запобігання більш тяжких суспільно-небезпечних наслідків тощо. Аналіз радянських років кримінального законотворення засвідчує, що законодавець не розрізняв термінологічні звороти: «особа звільнюється від суду», «особа не карається», «особа звільнюється від покарання», «особа звільнюється від кримінального переслідування», «особа звільнюється від кримінальної відповідальності». На наш погляд, використання різних правових визначень до фактично тотожного за своїми соціально-правовими наслідками рішення про звільнення обумовлювалося комплексом обставин, серед

яких: домінування пролетарської доцільності та революційної законності; надзвичайно стислі строки розробки законопроектів; відсутність наукового супроводу тощо. Натомість, не можна заперечувати пошуку радянським законодавцем найбільш оптимального вираження свого волевиявлення в разі прощення особи, яка вчинила злочин.

**Перспективами подальших розвідок** є дослідження виникнення та розвитку спеціального звільнення від кримінальної відповідальності або покарання, у випадку вчинення особою позитивної посткримінальної поведінки, в Особливій частині кримінального законодавства зарубіжних країн.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Ленин В.И. КПСС о социалистической законности и правопорядке: [сборн. докум. и стат.]. – М.: Политиздат, 1986. – 637 с.
2. О борьбе с взяточничеством: декрет СНК РСФСР от 8 мая 1918 г. // СУ РСФСР. – 1918. – № 35. – Ст. 467.
3. О борьбе с взяточничеством: декрет СНК РСФСР от 16 августа 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 60. – Ст. 421.
4. О дезертирстве: постановление СНК РСФСР от 25 декабря 1918 г. // СУ РСФСР. – 1919. – № 99. – Ст. 1015.
5. О мерах к искоренению дезертирства: постановление Совета рабочей и крестьянской обороны от 3 июня 1919 г. // СУ РСФСР. – 1919. – № 99. – Ст. 1015.
6. СУ РСФСР. – 1919. – № 55. – Ст. 525; СУ РСФСР. – 1920. – № 88. – Ст. 451.
7. Аликперов Х.Д. Преступление и компромисс: [моногр.] / Х.Д. Аликперов. – Баку: Элм, 1992. – 196 с.
8. Тенчов Э.С. Специальные виды освобождения от уголовной ответственности: [учебн. пособ.] / Э.С. Тенчов. – Иваново: Изд-во Ивановск. гос. ун-та, 1982. – 48 с.
9. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Том 39. – С. 50.
10. СУ РСФСР. – 1918. – № 93. – Ст. 933; О порядке реквизиции и конфискации имущества частных лиц и обществ: декрет СНК РСФСР от 17 октября 1921 г. // СУ РСФСР. – 1921. – № 70. – Ст. 564.
11. Уголовный кодекс УССР 1922 г.: [официальная редакция] // СУ УССР. – 1922. – № 36. – Ст. 553.
12. Уголовный кодекс УССР: [в редакции 1927 г.] – Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 323 с.
13. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / Под общ. ред. В.И. Зайчука. – К.: Политиздат Украины, 1969. – 544 с.; Научно-практический комментарий Уголовного кодекса РСФСР / Отв. ред. Б.С. Никифоров. – М.: Юрид. лит., 1963. – 528 с.
14. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: [моногр.] / П.В. Хряпінський. – Х.: Харків юридичний, 2009. – 840 с.
15. Музика А.А. Відповідальність за злочини в сфері обігу наркотичних засобів: [моногр.] / А.А. Музика. – К.: Логос, 1998. – 324 с.
16. Курс советского уголовного права. В шести томах / Под ред. А.А. Пионтковского, П.С. Ромашкина, В.М. Чхиквадзе. Том. 2. – М.: Наука, 1970. – 516 с.
17. Тер-Акопов А.А. Добровольный отказ от совершения преступления: [моногр.] / А.А. Тер-Акопов. – М.: Юрид. лит., 1982. – 96 с.
18. Курс советского уголовного права. Часть Особенная / Под ред. Н.А. Беляева, М.Д. Шаргородского. Том. 3. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 836 с.
19. Рябчук В.Н. Освобождение от ответственности в связи с социально одобряемым поведением правонарушителя / В.Н. Рябчук // Правоведение. – 1989. – № 1. – С. 29-37.